

Wiktor Szymborski

Źródła do dziejów ruchu pielgrzymkowego – próba klasyfikacji

Podstawowy problem na jaki natrafia badacz ruchu pielgrzymkowego w Europie to niewielka ilość pojedynczych, niezwykle lakonicznych wzmianek rozsianych w ogromnym materiale źródłowym. Słusznie pisze Jacek Wiesiołowski: „O ile dysponujemy pewnymi ujęciami regionalnymi o pielgrzymkach do Ziemi Świętej, o tyle nie mamy ujęć obejmujących całą katolicką czy chrześcijańską Europę. Powodem jest brak źródeł historycznych zezwalających na uchwycenie pielgrzymstwa dalekosiężnego”¹.

Kolejną trudnością w ocenie skali ruchu pielgrzymkowego jest lakoniczność samych źródeł (np. wykazy pielgrzymów zdążających do Santiago de Compostela nie uwzględniają pątników z warstw niższych)². Badania wykazały ponadto, że spośród sporządzonych w latach 1300-1540 relacji pielgrzymkowych zachowały się 262 odnoszące się do Ziemi Świętej, a tylko 38 do Santiago de Compostela³. Poniżej zostaną omówione poszczególne kategorie źródeł wedle następującego podziału: przekazy pisane, do których zaliczono: itineraria, testamenty, rachunki i umowy pomiędzy pielgrzymami a przewoźnikami, miracula i dokumenty odpustowe; źródła onomastyczne, ikonograficzne, epigraficzne.

1. Itineraria

Źródła do dziejów pątnictwa można podzielić na kilka grup. Najważniejsze z nich to relacje z odbytych pielgrzymek sporządzane już od czasów wczesnego średniowiecza. Najistotniejsze znaczenie mają przekazy zawierające itineraria pozwalające na odtworzenie tras jakimi podróżowali średniowieczni pątnicy⁴.

2. Testamenty, supliki papieskie, kary kościelne

Niezwykle istotną grupę źródeł pozwalających na identyfikację pielgrzymów są testamenty sporządzane przed wyruszeniem do Ziemi Świętej bądź innych miejsc⁵. Pośród zapisów majątkowych zdarzają się także polecenia odbycia piel-

grzymki w intencji osoby zmarłej⁶. Źródła te niestety są bardzo rozproszone, a w przeważającej większości nie wydane⁷.

Kwerenda w materiałach archiwalnych zwłaszcza w Archiwum Watykańskim z całą pewnością przyniesie nowe źródła odnoszące się do pielgrzymek. W księgach suplik Penitencjarii Apostolskiej z lat 1410-1411 odnaleziono dotąd 90 suplik w sprawie polskich pielgrzymek do Ziemi Świętej⁸. Analiza ksiąg zawierających zgody papieskie zezwalające na odbycie wyprawy do Ziemi Świętej umożliwi ustalenie ilości podejmowanych wypraw, chociaż papieska zgoda nie zawsze była niezbędna, aby móc udać się do Ziemi Świętej⁹. Informacji o pielgrzymkach należy również szukać w księgach zawierających informacje na temat kar nałożonych za zabójstwo¹⁰.

3. Rachunki prowadzone przez kancelarie królewskie, książęce, umowy pomiędzy przewoźnikami a pielgrzymami, przewodniki dla pielgrzymów

Odrębną grupę źródeł stanowią rachunki prowadzone przez królewskie kancelarie oraz umowy pomiędzy pątnikami a przewoźnikami zapewniającymi transport do Ziemi Świętej, a także licencje udzielane na przewóz pątników¹¹. W oparciu o wnikliwą analizę rachunków królewskich siostra prof. Urszula Borkowska przedstawiła cechy charakterystyczne pobożności dynastii Jagiellonów¹². Niestety ten typ przekazów w większości przypadków nie został ogłoszony drukiem, lakoniczność zapisów niejednokrotnie pozwala jedynie potwierdzić obecność członków rodziny królewskiej w danym miejscu kultu, nie wyjaśniając motywacji podjęcia pielgrzymki. Należy nadmienić, że ta kategoria źródeł ilustruje pobożność warstw najwyższych w społeczeństwie, do rzadkości należą zachowane rachunki prowadzone przez osoby zajmujące niższą pozycję¹³. Nader interesującymi źródłami przedstawiającymi samą podróż do Jerozolimy są wzmiankowane umowy. W Archiwum Państwowym w Szczecinie przechowywany jest dokument podpisany przez księcia Bogusława X z weneckim przewoźnikiem, regulujący warunki na jakich miała się odbyć podróż do Ziemi Świętej¹⁴. O popularności ruchu pielgrzymkowego świadczą specjalne przewodniki wymieniające miejsca święte czy odpusty, jakie można było tam otrzymać¹⁵.

4. Miracula oraz dokumenty odpustowe

Cennym źródłem do dziejów ruchu pielgrzymkowego są miracula. Niezależnie od wiarygodności podawanych przez nie faktów¹⁶, pozwalają one poznać motyw wyprawy pielgrzymki, ustalić ich geografę, rolę relikwii, itp. Spisy cudów rejestrowano w celu rozpropagowania pośród wiernych danego ośrodka kultu¹⁷. Miracula będące wytworem pobożności ludowej, stwarzają możliwość badania pielgrzymek szerszych warstw osób, często niepiśmiennych, nie będących w stanie pozostawić relacji¹⁸. Istotnym aspektem są składane przez wiernych w ośrodkach kultu wota, świadczące o popularności danego sanktuarium¹⁹.

Kolejną ważną grupą źródeł są dokumenty odpustowe, jakie otrzymywały różne ośrodki kultowe²⁰. Jednakże i ten typ dokumentacji jest niezmiernie rozproszony. Z dokumentami odpustowymi związane mogą być również atrybuty pielgrzymie.

5. Źródła onomastyczne

O popularności poszczególnych miejsc świętych pewnych przesłanek dostarczają imiona średniowieczne. Ich analiza potwierdziła popularność sanktuarium w Santiago de Compostela w średniowiecznej Polsce²¹. Na nadawane imiona wpływ miały, prócz panującej w danym czasie mody, tradycji rodzinnej, kult świętych, jak również wezwania lokalnych kościołów²². Przy odtwarzaniu zasięgu kultu świętych istotne znaczenie posiadają patronia. Poświadczają istnienie kultów świętych w danych kościołach²³.

6. Źródła materialne, znaczki pielgrzymie

Poza źródłami pisany dla oceny ruchu pielgrzymkowego ważkie znaczenie posiadają znaczki pielgrzymie oraz wszelkie inne atrybuty pielgrzymów²⁴. W polskich badaniach, jak zauważył Wojciech Mischke, istnienie znaków pielgrzymich w rodzimych ośrodkach kultu do niedawna poddawane było w wątpliwość²⁵. Zdaniem Teresy Dunin-Wąsowicz w pracach archeologicznych prowadzonych na terenie Polski winno się zwrócić bacniejszą uwagę na przedmioty znajdujące w grobach szkieletowych z XI i XII w., gdyż podobnie jak w Europie Zachodniej, znaki pielgrzymie, kije czy sakwy, były składane do grobu²⁶. W późniejszych czasach znaki pielgrzymie bądź wrzucano do wody²⁷ – jak w Gdańsku – bądź zachowywano je jako pamiątki²⁸. Znaki pielgrzymie umieszczano także w narożnikach mieszkań jako ochronne amulety²⁹, a na terenie Szwecji umieszczano je na dzwonach kościołów parafialnych³⁰. O wadze jaką przywiązywano do atrybutów pielgrzymich świadczy fakt, że wykształcił się specjalny obrządek związany z poświęceniem toreb i kijów pątnicznych³¹. Poprzez uzupełnienie podstawy źródłowej o znaleziska archeologiczne można ustalić fakty odbycia pielgrzymek, nie znajdujących potwierdzenia w przekazach pisanych³².

Znaczki pielgrzymie mogą służyć jako źródła służące nie tylko do oceny częstotliwości podejmowanych pielgrzymek, lecz także do badań nad ikonografią świętych³³. Znaleziska innych atrybutów pielgrzymich mogą potwierdzić zasięg danego kultu pątniczego³⁴. Na przykładzie znaczku pielgrzymiego wyobrażającego św. Stanisława znalezione w trakcie wykopalisk w Černej Horze można potwierdzić fakt odbywania pielgrzymek z terenu Czech i Moraw do grobu św. Stanisława w drugiej połowie XIII stulecia³⁵. Podobnego odkrycia dokonano w trakcie wykopalisk w 1994 r. w Hradcu Králové³⁶. Na terenie Polski pierwszy egzemplarz tego znaku pielgrzymiego został odkryty w 1966 r. na Wawelu³⁷. Znane są ponadto znaleziska identycznych zabytków z terenu Kujaw oraz Śląska (z okolic Sobótki)³⁸. Znaczki te powstały zapewne z inicjatywy otoczenia biskupa Prandoty i kapituły krakowskiej, w związku z uroczystościami pokanonizacyjnymi³⁹.

O skali ruchu pielgrzymkowego w średniowieczu mówią rozporządzenia regulujące produkcję znaczków pielgrzymich. Przykładowo w 1481 r. kapituła katedry w Oviedo zleciła wykonanie 25 tysięcy znaczków pielgrzymich⁴⁰. W Einsiedeln w roku 1466 na przestrzeni dwóch tygodni sprzedano 13 tysięcy znaczków, a w Ratyzbonie w latach 1519-1522 aż 50 tysięcy⁴¹. O tym jak bardzo rozpowszechnione były atrybuty pielgrzymów w społeczeństwie średniowiecznym świadczy istnienie wyspecjalizowanej grupy osób określanych jako „bracia Jakubowi”. Trudnili się oni handlem znaków pielgrzymich pośród ludności, która niekoniecznie udawała się na pielgrzymkę⁴². Niestety wraz z masową produkcją znaczków pielgrzymich zmieniono materiał, z którego były wykonywane, z metalu na papier, co spowodowało, że zachowało się ich stosunkowo niewiele⁴³.

Z dokumentu odpustowego pochodzącego z 1463 r., a odnoszącego się do Trzebnicy, który przytoczył K. Wachowski, dowiadujemy się, że jednym z warunków uzyskania odpustu w Trzebnicy było zaopatrzenie się w wizerunek św. Bartłomieja i św. Jadwigi oraz przybycie z tymi atrybutami do miejsca zamieszkania⁴⁴. Podczas badań archeologicznych we Wrocławiu⁴⁵ w 1995 r. odkryto plaketkę z wizerunkiem św. Bartłomieja i św. Jadwigi⁴⁶, co potwierdzałoby przestrzeganie wyżej wymienionych warunków uzyskania odpustu.

O intensywności ruchu pielgrzymkowego świadczą ponadto znaleziska innych atrybutów pielgrzymich, np. specjalnych ampulek, w których przechowywano wodę lub olej uświęcony przez kontakt z relikwiami w miejscach świętych. Pierwsze takie naczynia pochodzą z VI w.⁴⁷, znane są także z Trzebnicy⁴⁸. Trzeba jednak podkreślić, iż posiadanie tej ampulki niekoniecznie świadczyło o odbyciu pielgrzymki. Wierzono, że zakup takiej flaszeczki ściągnie na kupującego te same łaski, jakie uzyskała osoba, która osobiście udała się do świętego miejsca⁴⁹.

7. Źródła ikonograficzne

Kolejnych informacji odnoszących się do pielgrzymek szukać należy w źródłach ikonograficznych⁵⁰. Jedną z miniatur w *Kodeksie Baltazara Behema*⁵¹ przedstawia np. dwóch pątników⁵², ubranych w strój pielgrzymi (kapelusze, kije oraz torby pielgrzymie). Jeden z nich ma na kapeluszu muszlę, znak odbycia pielgrzymki do Santiago. Strój pielgrzymi przedstawiony jest także w legendzie św. Jadwigi. Pielgrzymów zdążających do Santiago de Compostela zamieszczono w dwóch rękopisach zawierających *Legendę obrazową o świętej Jadwidze*⁵³. Wśród miniatur *Legendy* zostali przedstawieni pątnicy w strojach pielgrzymich, w kapeluszach, na których widnieją muszle św. Jakuba, w rękach trzymają kije pielgrzymie, w kolejnej miniaturze widać pątników udających się do grobu świętej⁵⁴.

8. Źródła epigraficzne

Dalszych danych o rozwoju ruchu pielgrzymkowego mogą dostarczyć źródła epigraficzne, które pochodzą w przeważającej części z czasów nowożytnych. Poprzez

analizę graffiti znajdujących się bądź to w kościołach, czy na murach cmentarnych można zidentyfikować pielgrzymów, którzy nawiedzili dane sanktuarium, a odbycie pielgrzymki uwiecznili swym podpisem wrytym w materiale twardym. Na fakt ten zwrócili uwagę wydawcy *Corpus Inscriptionum Poloniae*⁵⁵.

Przypisy:

¹ J. Wiesiołowski, *Pielgrzymki do Ziemi Świętej w świetle księgi suplik penitencjarii apostoelskiej z lat 1410-1411*, [w:] P. Paszkiewicz, T. Zadrozny (red.) *Jerozolima w kulturze europejskiej*, Warszawa 1997, s. 195; problemy źródłowe dotyczące pielgrzymek władców z Pomorza Zachodniego wymienia J. Zdrenka, *Pielgrzymki książąt pomorskich do Ziemi Świętej i Rzymu w latach 1392/1393 i 1406/1407*, [w:] W. Peltz, J. Dudek (red.) *Rycerstwo Europy Środkowo-Wschodniej wobec idei krucjat*, Zielona Góra 2002, s. 91-92; por. M. L. Favreau-Lilie, *The German Empire and Palestine: German pilgrimages to Jerusalem between the 12th and 16th century*, „*Medieval Studies*”, 1995, vol. 21, s. 322-323.

² H. Samsonowicz, *Kult św. Jakuba i szlaki Jakubowe w Polsce*, [w:] R. Knapiński (red.) *Kult św. Jakuba Większego Apostoła w Europie Środkowo-Wschodniej*, Lublin 2002, s. 127.

³ H. Manikowska, *Koszty pielgrzymki Piotra Rindfleischa, kupca wrocławskiego, do Ziemi Świętej*, [w:] C. Boško, J. Klápšte, L. Leciejewicz, S. Moździoch (red.) *Civitas et villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej*, Wrocław-Praga 2002, s. 257; J. Hirschbiegel, *Późnośredniowieczne pielgrzymki do Ziemi Świętej. Stan badań*, [w:] *Pielgrzymka Piotra Rindfleischa z Wrocławia do Ziemi Świętej w 1496 roku, wstęp i komentarz* D. Adamska, J. Szymański, Gliwice-Chudów 2005, s. 74-75; itineraria do Santiago i Rzymu zob. T. Szabó, *Sieć dróg pomiędzy Europą Środkową i Wschodnią. Droga do Santiago*, [w:] *Kult św. Jakuba Większego Apostoła*, op. cit., s. 175-176.

⁴ Zob. spis miejscowości, jakie przebył arcybiskup Sigeric w drodze do Rzymu w roku 990, drogami pochodzącymi z czasów rzymskich: F. P. Magoun, *An English Pilgrim-Diary of the year 990*, „*Medieval Studies*”, 1940, vol. 2, s. 231-252; por. itinerarium pielgrzyma z 1154 roku *idem*, *The Pilgrim-Diary of Nikulas of Munkathevera: The Road to Rome*, „*Medieval Studies*”, 1944, vol. 6, s. 314-354; informacje o podróżach zawarte w sagach skandynawskich i ich związek z pielgrzymkami zawiera praca: O. Springer, *Medieval Pilgrim Routes from Scandinavia to Rome*, „*Medieval Studies*”, 1950, vol. 12, s. 95-122; zob. *Pielgrzymka Piotra Rindfleischa*, op. cit., s. 34-73.

⁵ H. Bettin, D. Volksdorf, *Pielgrzymki w testamentach mieszczan stralsundzkich jako zwierciadło mieszczańskiej religijności*, [w:] *Kult św. Jakuba Większego Apostoła*, op. cit., s. 212, 219-220, 222, 224; H. Manikowska, *Koszty pielgrzymki*, op. cit., s. 258; J. Podolska, *Pielgrzymi polscy w Ziemi Świętej 1350-1450*, „*Peregrinus Cracoviensis*”, 1996, z. 4, s. 220-221; D. Webb, *Pilgrims and Pilgrimage in the Medieval West*, London-New York 2001, s. 133-148; M. L. Favreau-Lilie, *The German Empire and Palestine: German pilgrimages to Jerusalem between the 12th and 16th century*, „*Medieval Studies*”, 1995, vol. 21, s. 334; M. Rębkowski, „...ad sanctum Jacobum ultra montes...” *Przyczynek do badań nad pielgrzymkami mieszczan kołobrzeskich w średniowieczu*, [w:] *Civitas et villa*, s. 267; zapisy testamentowe odnośnie dotacji dla instytucji kościelnej analizował W. Olszewski, *Testament jako źródło do badań życia miasta w średniowieczu*, „*Archeologia Historica Polona*”, 1998, t. 7, s. 84-87; D. Quirini-Popławska, *Pobożność późnośredniowiecznych Wenecjan w świetle testamentów notarialnych z Archivio Di Stato w Wenecji*, [w:] B. Domański, S. Skiba (red.) *Geografia i sacrum*, t. I, Kraków 2005, s. 436-446.

⁶ G. Ryś, *Pobożność ludowa na ziemiach polskich w średniowieczu. Próba typologii*, Szczecin 1995, s. 73.

⁷ Por. B. Wyrozumska, *Pielgrzymki w księgach miejskich Krakowa*, mps, passim; niniejszym dziękuję Pani Profesor za udostępnienie maszynopisu.

⁸ Treść suplik zob. J. Wiesiołowski, *op. cit.*, s. 198-199.

⁹ *Ibidem*, s. 195; suplikę księcia Mikołaja Małego z prośbą o wyrażenie zgody na pielgrzymkę do Ziemi Świętej zrelacjonował S. Puk, *Okoliczności peregrynacji do Ziemi Świętej księcia ziem-bickiego Mikołaja Małego*, „Studenckie Zeszyty Historyczne”, 2001, z. 4, s. 61-63, 68.

¹⁰ W. Łysiak, *Pokuta i pomorskie pielgrzymki pokutne w średniowieczu*, „Stargardia. Rocznik Muzeum w Stargardzie poświęcony przeszłości i kulturze Pomorza”, 2003, t. 3, s. 74-76, 78-79; por. R. Hill, *Public penance: some problems of a thirteenth century bishop*, „History. The Journal of the Historical Association”, 1951, vol. 36, s. 217-218; zob. A. Witkowska, *Peregrinatio religiosa w średniowiecznej Europie*, [w:] H. Manikowska, H. Zaremska (red.) *Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy*, Warszawa 1995, s. 15; W. Maisel, *Archeologia prawna Europy*, Warszawa-Poznań 1989, s. 39-41; H. Zaremska, *Banici w średniowiecznej Europie*, Warszawa 1993, passim; J. Hirschbiegel, *op. cit.*, s. 80.

¹¹ Przykładowo dnia 28 stycznia 1445 r. przyznano koncesję Johnowi Godyng, posiadaczowi okrętu Trinity de Courtenay, na przewóz 200 pielgrzymów do Santiago de Compostela. Dokument ten, znajdujący się w The National Archives London był prezentowany na wystawie *Szlaki, z których zrodziła się Europa. Pielgrzymowanie do Santiago de Compostela i jego obraz w sztuce*, Muzeum Narodowe w Krakowie 21 XII 2004 -20 II 2005.

¹² Zob. U. Borkowska, *Codzienny i odświętny ceremoniał religijny na dworze Jagiellonów*, [w:] M. Markiewicz, R. Skowron (red.) *Theatrum Ceremoniale na dworze książąt i królów polskich. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej przez Zamek Królewski na Wawelu i Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego w dniach 23-25 marca 1998*, Kraków 1999, s. 61-85; eadem, *Jasna Góra w pobożności królów polskich*, „Studia Claromontana”, 1983, t. 3, s. 126-146; eadem, *Królewskie miłosierdzie*, [w:] D. Gawinowa, S. Gawlas, M. Koczarska, S. K. Kuczyński, E. Potkowski, A. Rottermund, J. Tyszkiewicz, (red.) *Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, Warszawa 1991, s. 683-694; eadem, *Królowie polscy na Jasnej Górze od czasów Jana Kazimierza do końca Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, „Studia Claromontana”, 1985, t. 6, s. 63-88; eadem, *Pietas Regia. Królewskie formy pobożności w średniowiecznej Polsce, w druku*; eadem, *Pobożność rodziny Kazimierza Jagiellończyka*, „Analecta Cracoviensia”, 1984, t. 16, s. 23-41; eadem, *Polskie pielgrzymki Jagiellonów*, [w:] *Peregrinationes*, s.185-203; eadem, *Theatrum Ceremoniale at the Polish Court as a System of Social and Political Communication*, [w:] A. Adamska, M. Mostert, (red.) *The Development of Literate Mentalities in East Central Europe*, Brepols 2004, s. 431-450; eadem, *Życie religijne polskich Jagiellonów. Zarys problematyki*, [w:] M. T. Zahajkiewicz (red.) *Chrzest Litwy. Geneza, przebieg, konsekwencje*, Lublin 1990, s. 149-180; por. *Do Ziemi Świętej i Prus: kasa podróżna hrabiego Wilhelma IV. Katalog wystawy, listopad-grudzień 1994*, Muzeum Okręgowe w Toruniu, Toruń 1994.

¹³ Zob. np. zapis kosztów odbycia pielgrzymki na Jasną Górę i Świąty Krzyż podjętą przez krakowskiego studenta w 1531 r., Z. Budkowa, A. Wolff, *Rachunki studenta z czasów Odrodzenia*, „Rocznik Krakowski”, 1978, t. 49, s. 42, 58.

¹⁴ Archiwum Państwowe w Szczecinie, rkps I/2329, s. 5-9; R. Klempin (red.), *Diplomatische Beitrage zur Geschichte Pommerns aus der Zeit Bogislaws X*, Berlin 1859, s. 542-546; por. W. Szymborski, *Rola umowy w życiu społecznym dawnych Polaków*, [w:] T. Gąsowski, A. Waśko (red.) *Rodowód polityczny Polaków. Materiały z sympozjum historyków Kraków, 3 grudnia 2003*, Kraków 2004, s. 29-30; E. Rymar, *Wielka podróż wielkiego księcia. Wyprawa Bogusława X Pomorskiego na niemiecki dwór królewski, do Ziemi Świętej i Rzymu (1496-1498)*, Szczecin 2004, s. 74-87. Treść umowy pomiędzy pielgrzymami a kapitanem okrętu z podziałem na 20 artykułów szeroko opisuje jeden z XV-wiecznych pielgrzymów Felix Fabri zob. <http://chass.colostate-pueblo.edu/history/seminar/fabri.htm> poniższą stronę przeglądaną 21 V 2006 r.

¹⁵ *Loca peregrinationis Terre Sancte. Czternastowieczny przewodnik po Ziemi Świętej*, do druku przygotował, wstępem i przypisami opatrzył W. Mruk, Kraków 2005; W. Mruk, *Czternastowieczne przewodniki po Ziemi Świętej związane z środowiskiem franciszkanów*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne”, 2001, z. 128, s. 49-58; idem, *Haec sunt peregrinationes Terre Sancte de Jerosolim – przewodnik po Ziemi Świętej pochodzący z XIV-wiecznego rękopisu*, [w:] B. Domański, S. Skiba (red.) *Geografia i sacrum, t. I*, s. 403-414; *Przewodnik abo kościołów krakowskich krótkie opisanie wydany w 1603*, do druku przygotowała, wstęp oraz dalsze losy zabytków napisała J. Kiliańczyk-Zięba, Kraków 2002, s. 27-28, 35-36.

¹⁶ Zob. M. Gąsowska, *Pielgrzymki do grobu św. Eryka w Uppsali w świetle zbiorów Miracula*, [w:] *Peregrinationes, op. cit.*, s. 263-270; W. Gasidło, *Pielgrzymki do grobu św. Jana z Kęt w okresie przedkanonizacyjnym*, [w:] B. Domański, S. Skiba (red.) *Geografia i sacrum, t. I*, s. 350; R. C. Finucane, *The use and abuse of medieval miracles*, „History. The Journal of the Historical Association”, 1975, vol. 60, s. 2; G. Ryś, *op. cit.*, s. 93-95, 104-11, 135-141; M. Delimata, *Choroby dzieci na podstawie średniowiecznych polskich katalogów cudów świętych*, „Nasza Przeszłość”, 2004, t. 101, s. 438; zob. analizę podejmowanych pielgrzymek w wybranych francuskich utworach B. Srebro-Fila, *Ambiwalencja motywu pielgrzymki w starofrancuskich Miracles de Notre Dame (cuda maryjne)*, [w:] J. Wiesiołowski (red.) *Pielgrzymki w kulturze średniowiecznej Europy. Materiały XIII Seminarium Mediewistycznego*, Poznań 1993, s. 19-23.

¹⁷ A. Witkowska, *Miracula małopolskie z XIII i XIV wieku. Studium źródłoznawcze*, „Roczniki Humanistyczne”, 1971, t. 19, s. 30-34; eadem, *Miracula średniowieczne – funkcje przekazu ustnego i zapisu literackiego*, [w:] B. Geremek (red.) *Kultura elitarna a kultura masowa w Polsce późnego średniowiecza*, Wrocław 1978, s. 182-183, 185-186; eadem, *Zbiory krakowskich miracula z XV i początku XVI wieku*, [w:] H. Chłopocka (red.) *Mente et Litteris. O kulturze i społeczeństwie wieków średnich*, Poznań 1984, s. 299-302, 304-307, 311-312; M. H. Witkowska, *Zagadnienie mentalności religijnej w świetle „Miracula” z XIII/XIV wieku*, [w:] J. Kłoczowski (red.) *Kościół w Polsce, t. I, Średniowiecze*, Kraków 1966, s. 589; por. R. C. Finucane, *op. cit.*, s. 4-5.

¹⁸ Do dziejów pobożności ludowej zob. G. Ryś, *op. cit.*, *passim*; S. Bylina, *Jednostka i zbiorowość w pobożności ludowej Europy środkowowschodniej w późnym średniowieczu*, [w:] R. Mściślawski (red.), *Człowiek w społeczeństwie średniowiecznym*, Warszawa 1997, s. 119-131.

¹⁹ Zob. szerzej A. Witkowska, *Funkcje praktyk wotywnych w religijności ludowej późnego średniowiecza*, [w:] P. Skubiszewski (red.) *Sztuka i ideologia w XV wieku. Materiały sympozjum Komitetu Nauk o Sztuce Polskiej Akademii Nauk Warszawa 1-4 XII 1976*, Warszawa

1978, s. 98-99, 101; zob. gesty modlących się w świetle zapisów o cudach eadem, *Gest modlitwy w zapisach de miraculis, z lat 1430-1520*, [w:] J. Skarbek, J. Ziółko (red.), *Państwo, kościół, niepodległość*, Lublin 1986, s. 125-133; por. P. Sczaniecki, *Gest modlitewny w późnym średniowieczu*, [w:] *Kultura elitarna a kultura masowa, op. cit.*, s.45.

²⁰ Zob. np. analiza początków kultu św. Eryka w świetle odpustów, M. Gąsowska, *op. cit.*, s. 261-262; por. D. Webb, *op. cit.*, s. 64-83.

²¹ K. Mosingiewicz, *Imię jako źródło w badaniach genealogicznych*, [w:] J. Hertl (red.) *Genealogia – problemy metodyczne w badaniach nad polskim społeczeństwem średniowiecznym na tle porównawczym*, Toruń 1982, s. 95; D. Piwowarczyk, *Obyczaj rycerski w Polsce późnośredniowiecznej (XIV-XV wiek)*, Warszawa 2000, s. 126; H. Manikowska, *Badania nad kultem św. Jakuba na ziemiach polskich – problemy i perspektywy*, [w:] *Kult św. Jakuba Większego Apostoła*, s. 19-20; szersza analiza przydomków pielgrzymów do Rzymu, Santiago de Compostela, Mont Saint-Michel zob. L. Moulin, *Życie codzienne zakonników w średniowieczu (X-XV wiek)*, Warszawa 1997, s. 209.

²² K. Mosingiewicz, *op. cit.*, s. 93-94.

²³ Zob. H. Manikowska, *Badania nad kultem, op. cit.*, s. 14-19; H. Zaremska, *Bractwa w średniowiecznym Krakowie. Studium form społecznych życia religijnego*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1977, s. 113-114; zob. szerzej artykuły poświęcone patrocinium *Kult św. Jakuba Większego Apostoła*, passim; zob. J. Rajman, *Średniowieczne patrocinia krakowskie*, Kraków 2002, s. 5; idem, *Kulty świętych w średniowiecznym Krakowie w świetle patrocinii*, [w:] E. Piwowarczyk, R. M. Zawadzki (red.) *Kult świętych w Polsce średniowiecznej. Materiały z sympozjum naukowego 31 maj 2001*, Kraków 2003, s.71-80.

²⁴ M. Garcia, *Medieval Medicine, magic and water: The dilemma of deliberate deposition of pilgrim signs*, „Peregrinations. Publication of the International Society for the Study of Pilgrimage Arts”, vol. I, issue 3, s. 3; artykuł znajduje się na stronie internetowej <http://peregrinations.kenyon.edu>; R. Kiersnowski, *Moneta w kulturze wieków średnich*, Warszawa 1988, s. 47-48; zob. szerzej rozdział *Remembering Pilgrimage: Souvenirs*; D. Webb, *op. cit.*, s. 124-132; M. Rębkowski, *Pielgrzymki mieszkańców średniowiecznych miast południowego wybrzeża Bałtyku w świetle znalezisk znaków pątnicznych. Wstęp do badań*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R.52: 2004, nr 2, s.153-188; S. K. Kuczyński, *Znaki pielgrzymie. Komunikat*, [w:] *Peregrinationes, op. cit.*, s. 321-322; zob. T. Dunin-Wąsowicz, *Średniowieczne znaki pielgrzymie w Polsce. Komunikat*, [w:] *ibidem*, s. 328-331; A. Żurek, *Materialne ślady pielgrzymek Ślązaków w średniowieczu. Komunikat*, [w:] *ibidem*, s. 332-338; por. M. Rębkowski, *Znaki pielgrzymie*, [w:] M. Rębkowski (red.) *Archeologia średniowiecznego Kołobrzegu, t. III*, Kołobrzeg 1998, s. 223-227; A. Paner, H. Paner, *Gdańszczanie na pielgrzymkowych szlakach w XIV i XV wieku*, [w:] H. Paner (red.) *Gdańsk średniowieczny. W świetle najnowszych badań archeologicznych i historycznych*, Gdańsk 1998, s. 171-172; T. Dunin-Wąsowicz, *Polskie drogi do Composteli (XII-XIV wiek)*, [w:] *Kult św. Jakuba Większego Apostoła, op. cit.*, s.149-152; P. Michelli, *A Gordian Knot: Notes on Chartres pilgrim badges*, „Peregrinations. Publication of the International Society for the Study of Pilgrimage Arts”, vol. I, issue 2, s. 2-4 artykuł znajduje się na stronie internetowej: <http://peregrinations.kenyon.edu>; tam obszerna literatura przedmiotu; liczny zbiór znaków pielgrzymich posiada Museum Boymans – van Beunigen w Rotterdamie; zob. szerzej J. Kostowski, *Peregrinationes In Terram Sanctam, czyli rzecz o kilku późnogotyckich portretach członków jerozolimskiego bractwa pielgrzymkowego z Utrechtu w Niderlandach*, [w:] *Pielgrzymki w kulturze średniowiecznej Europy, op. cit.*,

s. 44-45; odrębnym zagadnieniem są dzwonki pielgrzymie, zob. K. M. Kowalski, *Dawne inskrypcje pomorskie*, Gdańsk 2001, s. 153-159; por. E. Choińska-Bochdan, *Znalezisko o charakterze kultowym z Gniewa*, „Pomorania Antiqua”, 1988, t. 13, s. 226-228.

²⁵ W. Mischke, *Pierwotny schemat ikonograficzny przedstawienia św. Stanisława ze Szczepanowa. Krakowski znak pielgrzymi z Czech i Moraw*, „Ciechanowskie Studia Muzealne”, 1990, t. 2, s. 37; T. Poklewski, *Nowe znaleziska średniowiecznych znaków pielgrzymich*, [w:] A. Nadolski (red.) *Na granicach archeologii*, Łódź 1968, s. 132; por. K. Ciechanowski, *Epigrafia romańska i wczesnogotycka w Polsce*, Wrocław 1965, s. 73-74. Profesor Witold Maisel postulował rozwój badań tego zagadnienia: W. Maisel, *Archeologia prawna Polski*, Warszawa-Poznań 1982, s. 277.

²⁶ T. Dunin-Wąsowicz, *Polskie drogi*, *op. cit.*, s. 156.

²⁷ Wrzucenie znaczków pielgrzymich do wody mogło symbolizować zakończenie wędrówki. Przyjmując tę tezę należy założyć, że pielgrzymi posiadali dwa znaczki, gdyż były one zbyt cenne by się ich pozbyć jako amulety, quasi relikwie. Innym wytłumaczeniem jest być może rytuał dziękczynienia za szczęśliwy powrót, przez umieszczenie znaczków w wodzie, M. Garcia, *op. cit.*, s. 6-7; wrzucenie znaczków mogło też oznaczać zakończenie wyprawy pokutnej, a znak wyrzucano do wody, aby zapobiec jego sprzedaży lub innym nadużyciom; taką interpretację podaje E. Choińska-Bochdan, *op. cit.*, s. 212.

²⁸ T. Dunin-Wąsowicz, *Polskie drogi*, *op. cit.*, s. 156; R. Kiersnowski, *op. cit.*, s. 47-48.

²⁹ V. Hrybý, *Poutní odznak s vyobrazením sv. Stanislava z výzkumu v Hradci Králové*, „Archaeologia historica”, 1996, t. 21, s. 12; E. Choińska-Bochdan, *op. cit.*, s. 212.

³⁰ T. Poklewski, *op. cit.*, s. 131; E. Choińska-Bochdan, *op. cit.*, s. 212.

³¹ A. Witkowska, *Przemiany w ruchu pielgrzymkowym i praktyce odpustów w kościele zachodnim w XIV-XV wieku*, „Znak”, 1971, nr 205-206, s. 894-895; ilustracje przedstawiające poświęcenie torb i kijów przed wyruszeniem na pielgrzymkę w rękopisie przechowywanym w Bibliothéque Municipale w Laon były prezentowane na wystawie Szlaki, z których zrodziła się Europa. *Pielgrzymowanie do Santiago de Compostela i jego obraz w sztuce*, Muzeum Narodowe w Krakowie 21 XII 2004-20 II 2005.

³² M. Rębkowski, M. Rulewicz, *Czy mieszkańcy Szczecina pielgrzymowali w średniowieczu do Kolonii?*, [w:] E. Wilgocki, M. Dworaczyk, K. Kowalski, A. Porzeziński, S. Słowiński (red.) *Instantia est mater doctrinae. Księga jubileuszowa prof. dr hab. Władysława Filipowiaka*, Szczecin 2001, s. 352; por. A. Paner, H. Paner, *op. cit.*, s. 172; np. pielgrzymki do św. Serwacego do Maastricht z terenów Pomorza potwierdzone są dzięki odkryciom znaczków pielgrzymich, M. Rębkowski, *Znaki pielgrzymie*, *op. cit.*, s. 226.

³³ M. Rębkowski, „...ad sanctum Jacobum”, s. 265; A. Paner, H. Paner, *op. cit.*, s. 178-180.

³⁴ W Trzebnicy znaleziono manierki zgodne z wzorami ikonograficznymi atrybutów pielgrzymów w legendzie o św. Jadwidze, T. Dunin-Wąsowicz, *Średniowieczne znaki*, *op. cit.*, s. 330; eadem, *Polskie drogi*, *op. cit.*, s. 153; A. Żurek, *op. cit.*, s. 336.

³⁵ Z. Měřínský, *Znalezisko ołowianej plakiety ze św. Stanisławem w Černej Horze*, „Ciechanowskie Studia Muzealne”, 1990, t. 2, s. 139-140; W. Mischke, *Pierwotny schemat ikonograficzny przedstawienia św. Stanisława ze Szczepanowa. Krakowski znak pielgrzymi z Czech i Moraw*, „Ciechanowskie Studia Muzealne”, 1990, t. 2, s. 38-39; V. Hrybý, *op.*

cit., s. 10; M. Fraś, J. Natkaniec-Frasiowa, *Wawelski znak pielgrzymi z wizerunkiem świętego Stanisława*, [w:] Z. Woźniak, J. Gancarski (red.) *Polonia Minor Medii Aevi. Studia ofiarowane Panu Profesorowi Andrzejowi Żakiemu w osiemdziesiątą rocznicę urodzin*, Kraków-Krosno 2003, s. 448.

³⁶ V. Hrybý, *op. cit.*, s. 7-10.

³⁷ M. Fraś, J. Natkaniec-Frasiowa, *op. cit.*, s. 445.

³⁸ A. Żurek, *op. cit.*, s. 335; M. Fraś, J. Natkaniec-Frasiowa, *op. cit.*, s. 448.

³⁹ W. Mischke, *op. cit.*, s. 41, 48; S. K. Kuczyński, *op. cit.*, s. 326; M. Fraś, J. Natkaniec-Frasiowa, *op. cit.*, s. 450-451.

⁴⁰ Oviedo znajdowało się na trasie pielgrzymek do Santiago. Rozporządzenie kapituły z dnia 6 lipca 1481 r. zlecające Gonzalesowi de Miros wykonanie 25 000 znaczków znajduje się w Archivo Capitular, Catedral de Oviedo Asturias. Prezentowane było na wystawie *Szlaki, z których zrodziła się Europa. Pielgrzymowanie do Santiago de Compostela i jego obraz w sztuce, Muzeum Narodowe w Krakowie 21 XII 2004-20 II 2005*. Na tejże wystawie prezentowane były znaki pielgrzymie znajdujące się w zbiorach: Musee National des Moyen Age, Paryż oraz Umelickoprumslove Praga.

⁴¹ A. Paner, H. Paner, *op. cit.*, s. 171; E. Choińska-Bochdan, *op. cit.*, s. 212.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ A. Witkowska, *Przemiany w ruchu pielgrzymkowym*, s. 895; S. K. Kuczyński, *Znaki pielgrzymie*, s. 323.

⁴⁴ K. Wachowski, *Kult św. Jadwigi trzebnickiej w średniowieczu w świetle nowszych źródeł*, „Archeologia Historica Polona”, 1998, t. 7, s. 72-73.

⁴⁵ Z terenów Wrocławia znane są znaki pielgrzymie identyfikowane z Rzymem i Kolonią, T. Poklewski, *op. cit.*, s. 134; por. K. Ciechanowski, *op. cit.*, s. 72-74; J. Kaźmierczyk, J. Lodowski, *Z badań w rejonie placu Nowy Targ we Wrocławiu w latach 1960-1961*, „Sprawozdania Archeologiczne”, 1963, t. 15, s. 281.

⁴⁶ K. Wachowski, *op. cit.*, s. 73.

⁴⁷ S. D. Campell, *Armchair pilgrims: ampullae from Aphrodisias in Caria*, „Medieval Studies”, 1988, vol. 50, s. 539; E. Jastrzębowska, *Najstarsze zachowane dewocjonalia pielgrzymie z Jerozolimy*, [w:] *Jerozolima w kulturze europejskiej*, *op. cit.*, s. 59, 65-66.

⁴⁸ K. Wachowski, *op. cit.*, s. 71-72; najprawdopodobniej odkrycie źródła związane jest z odbudową kultu św. Jadwigi po zniszczeniach z XV w., zob. H. Manikowska, *Ruch pielgrzymkowy*, s. 237-238; zob. P. Wiszewski, *Opactwo cysterek trzebnickich w krajobrazie religijnym późnośredniowiecznego Śląska (druga połowa XIV-pierwsza ćwierć XVI w.)*, [w:] A. M. Wyrwa, A. Kielbasa, J. Swastek (red.) *Cysterki w dziejach i kulturze ziem polskich, dawnej Rzeczypospolitej i Europy Środkowej. Materiały z siódmej Międzynarodowej Konferencji Cystersologów odbytej z okazji 800 rocznicy fundacji opactwa cysterek w Trzebnicy*. Trzebnica 18-21 września 2002, Poznań 2004, s. 503.

⁴⁹ S. D. Campell, *op. cit.*, s. 545.

⁵⁰ Zob. wizerunki św. Jakuba jako pielgrzymą, R. Knapieński, *Od Apostoła do Patrona pielgrzymów. Ikonografia św. Jakuba w sztuce polskiej*, [w:] *Kult św. Jakuba Większego Apostoła*, op. cit., s. 259-267.

⁵¹ *Księga sztuk i rzemiosł z przemową Baltazara Behema pisarza miejskiego*, Kraków 1505, [Codex picturatus Balthazaris Behem Facsimile], f.249; rycinę tę zamieszcza także Z. Ameisenowa, *Kodeks Baltazara Behema*, Warszawa 1961, ilustracja nr 3.

⁵² Za informację tę dziękuję dr hab. Zenonowi Piechowi.

⁵³ T. Dunin-Wąsowicz, *Polskie drogi*, op. cit., s. 149; H. Manikowska, *Ruch pielgrzymkowy na Śląsku w późnym średniowieczu – problemy badawcze*, [w:] *Peregrinationes*, op. cit., s. 225.

⁵⁴ Zob. wydanie faksymilowe *Legendy o św. Jadwidze*, oprac. edytorskie i tłumaczenie niemieckie T. Ehlert, współpraca naukowa i postłowie W. Mrozowicz, tłumaczenie polskie J. Łukosz, Wrocław 2000, s. 76, 114 [numeracja własna poszczególnych stron]; T. Wąsowicz, *Legenda śląska*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967, s. 15, ryc. 33, ryc. 52; zob. uwagi na temat *Legendy św. Jadwigi jako źródła ikonograficznego*; Z. Piech, *Prawda, konwencja i treści ideowe w polskich źródłach ikonograficznych*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne”, 2001, z. 128, s. 20-22; znaczenie przekazów ikonograficznych zostało omówione przez Z. Piecha, *Źródła ikonograficzne w badaniach historyka mediewisty*, [w:] W. Falkowski (red.) *Pytania o średniowiecze. Potrzeby i perspektywy badawcze polskiej mediewistyki*, Warszawa 2001, s. 187-202.

⁵⁵ *Corpus Inscriptionum Poloniae*, J. Szymański (red.), t. I, *Województwo kieleckie*, z. II *Jędrzejów i region jędrzejowski*, wyd. B. Trelińska, Kielce 1978, s. 14; *ibidem*, J. Szymański (red.), t. I, I, z. III *Busko-Zdrój i region*, wyd. U. Zgorzelska, Kielce 1980, s. 23; *ibidem*, J. Szymański (red.) t. I, *województwo kieleckie*, z. IV *Miechów i Pińczów wraz z regionem*, wyd. B. Trelińska, Kielce 1983, s. 18; zob. też J. Hirschbiegel, op. cit., s. 77-78.

Sources on the History of Pilgrimage Movement – a Classification Attempt (SUMMARY)

This article is a proposal for classifying sources for the history of pilgrimage movement. The division was made into eight briefly characterised thematic groups. The first comprises itineraries and description of pilgrimages, the second – document sources, including last wills, and papal applications. Bills, contracts with carriers and pilgrim guides have been assigned to the third category. Miracula and indulgence documents end the categories of written sources. The criterion of frequency for name occurrence in the Middle Ages provides further data on the development of pilgrimage movement, and has been included as five category. Material sources, such as pilgrim badges, give precious information about the pilgrimages held and the existence of a developed pilgrim infrastructure. Iconographic and epigraphic sources are the last category in this division.

Wiktor Szymborski, mgr
doktorant w Instytucie Historii
Uniwersytet Jagielloński
Kraków